

บทที่ 3

วิธีการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน : กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) เพื่อศึกษากระบวนการของปรากฏการณ์สังคมว่าได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้างภายในช่วงระยะเวลาหนึ่งๆ และมีเงื่อนไขใดที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการนั้น ผู้วิจัยใช้วิธีการสังเกต (Observation) และการสัมภาษณ์ (Interview) เป็นวิธีหลักในการเก็บข้อมูล โดยสรุปวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลตามประเด็นและวิธีการไว้ในตารางที่ 1

ในการดำเนินการวิจัย ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนไว้ดังนี้

1. การศึกษาข้อมูลทุติยภูมิจากเอกสาร ตำรา และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง
2. การกำหนดกลุ่มเป้าหมายผู้เป็นแหล่งข้อมูล
3. การศึกษาและสำรวจข้อมูลเบื้องต้นในภาคสนาม
4. การสร้างและเลือกเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย
5. การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน
6. การเก็บรวบรวมข้อมูล ใน 3 ช่วงเวลา
7. การวิเคราะห์ข้อมูล
8. ข้อจำกัดในการวิจัย

1. การศึกษาข้อมูลทุติยภูมิจากเอกสาร ตำรา และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในขั้นต้นผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเอกสาร ตำรา บทความ และรายงานการวิจัยต่าง ๆ ที่มีนักศึกษาหรือนักวิชาการได้ทำการศึกษาไว้ก่อนหน้านี้ จากการค้นคว้าและอ่านในห้องสมุด เช่น หอสมุดคุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่ หอสมุดคณะกรรมการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่ และห้องสมุดสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร เพราะงานวิจัยครั้งนี้ต้องอาศัยเอกสารและตำราทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวคิดเรื่องชุมชนและความเป็นชุมชน กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และวัฒนธรรมภาคใต้ เพื่อทำความเข้าใจกับสถานการณ์และวางแผนทางในการวิจัย

ตาราง 1 ประเด็นและวิธีการได้มาซึ่งข้อมูล

ที่	ประเด็น	วัตถุประสงค์	แหล่งข้อมูล	วิธีการ
1.	<p>ข้อมูลพื้นฐานของชุมชน</p> <p>-ประวัติความเป็นมาของชุมชน เช่น ประวัติการก่อตั้ง ชุมชน วัด โรงเรียน พัฒนาการการเป็นชุมชน</p> <p>-สภาพทั่วไป เช่น พื้นที่ อาณาเขต จำนวนประชากร การคมนาคม</p> <p>-ลักษณะโครงสร้างประชากร และการศึกษา</p> <p>-สภาพทางเศรษฐกิจและการใช้ทรัพยากร</p> <p>-สภาพทางสังคมประเพณีวัฒนธรรม และการเมืองการปกครอง</p> <p>-ผู้นำของชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่ใช่เป็นทางการ ความสำคัญของผู้นำ เหล่านั้นต่อชุมชน</p> <p>-หน่วยงานในพื้นที่หรือบุคคลที่เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาและดำเนินกิจกรรม</p> <p>-ปัญหาสำคัญ ๆ ของชุมชน และวิธีการจัดการกับปัญหา</p>	<p>ทำความเข้าใจลักษณะพื้นฐานของชุมชน เพื่อให้การเก็บข้อมูลเชิงลึก และการวิเคราะห์ข้อมูลในขั้นต่อไปมีประสิทธิภาพที่สุดเท่าที่จะทำได้</p>	<p>-เอกสารต่าง ๆ</p> <p>-ผู้นำชุมชน ทั้งที่เป็นทางการและไม่ใช่เป็นทางการ</p> <p>-ผู้อาวุโส</p> <p>-ตัวแทนกลุ่มในชุมชน</p> <p>-หน่วยงานในพื้นที่</p>	<p>-อ่าน</p> <p>-สัมภาษณ์</p> <p>-สังเกต</p>
2.	<p>ความสัมพันธ์ของชุมชนระหว่างกลุ่มต่าง ๆ</p> <p>-กลุ่มในชุมชน</p> <p>-ผู้นำ กรรมการ สมาชิก จำนวนสมาชิก</p> <p>-กิจกรรมของกลุ่ม วัตถุประสงค์ของกิจกรรม ความถี่ของการจัดกิจกรรม</p> <p>-ความร่วมมือหรือความเข้าใจของชุมชนที่มีต่อกัน</p> <p>-ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มต่าง ๆ</p>	<p>ทำความเข้าใจกับความสัมพันธ์ภายในชุมชน เพื่อเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์ข้อมูล</p>	<p>-เอกสารต่าง ๆ</p> <p>-ผู้นำชุมชน ทั้งที่เป็นทางการและไม่ใช่เป็นทางการ</p> <p>-ผู้อาวุโส</p> <p>-ตัวแทนกลุ่มในชุมชน</p> <p>หน่วยงานในพื้นที่</p>	<p>-อ่าน</p> <p>-สัมภาษณ์</p> <p>-สังเกต</p>

ตาราง 1 (ต่อ)

ที่	ประเด็น	วัตถุประสงค์	แหล่งข้อมูล	วิธีการ
	<ul style="list-style-type: none"> -ความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มในการทำกิจกรรม -ความเข้าใจของสมาชิกแต่ละกลุ่ม -กลุ่มต่างๆที่มีอยู่ส่งเสริมหรือขัดขวางกันหรือไม่ อย่างไร 			
3.	ข้อมูลพื้นฐานของป่าในชุมชน <ul style="list-style-type: none"> -ประเภทของป่า -การใช้ประโยชน์จากชุมชน -ทรัพยากร -การเกิดขึ้นและการดำรงอยู่ของป่าชุมชน -คุณค่าของป่าชุมชน (ด้านเศรษฐกิจ, สังคม, จิตใจ) ต่อชุมชน -แนวโน้มของป่าชุมชน 	ทำความเข้าใจความสัมพันธ์ของชุมชนกับป่าต่างๆ ที่มีในชุมชน เช่น พฤติกรรมการใช้ป่า ความรู้ความเข้าใจ และความเชื่อที่มีต่อป่า เพื่อเป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการป่าชุมชนเขาหัวช้าง	<ul style="list-style-type: none"> -เอกสาร -ผู้นำชุมชน -ผู้อาวุโส -ตัวแทนชาวบ้าน 	<ul style="list-style-type: none"> -อ่าน -สัมภาษณ์ -สังเกต
4.	กระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนเขาหัวช้าง <ul style="list-style-type: none"> -ความเชื่อ การถ่ายทอดความรู้ของชุมชน -กระบวนการเรียนรู้และการตัดสินใจ -ปัญหาภายในและภายนอก -การปรับตัวและวิธีการจัดการแก้ปัญหา วิธีคิด ที่มาของวิธีคิด -เครือข่ายความสัมพันธ์และความร่วมมือของคนในชุมชน (สถานภาพและบทบาทของคนในชุมชน) -กระบวนการถ่ายทอดความรู้และการเรียนรู้ -การส่งเสริมและการพัฒนา (จากภายใน-ภายนอกชุมชน) 	ศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนเขาหัวช้าง	<ul style="list-style-type: none"> -ผู้นำชุมชน -ผู้อาวุโส -สถานาดนวัดตะโหนด -คณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้าง -ชาวบ้าน -หน่วยงานในพื้นที่ที่ทำงานเกี่ยวข้องกับป่าชุมชน 	<ul style="list-style-type: none"> -สัมภาษณ์ -สังเกต

2. การกำหนดกลุ่มเป้าหมายผู้เป็นแหล่งข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้มุ่งทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมในส่วนของเกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน ซึ่งในกระบวนการดังกล่าวมีผู้ที่เกี่ยวข้องที่สามารถเป็นแหล่งข้อมูลของผู้วิจัยได้ จำนวนประมาณ 60 คน ซึ่งจำแนกได้ดังนี้

2.1 คณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้าง (25 คน)

2.2 ผู้นำชุมชน

2.2.1 ผู้นำที่เป็นทางการ ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน (2 คน)

2.2.2 ผู้นำที่ไม่เป็นทางการ ได้แก่ ผู้นำทางศาสนา ผู้อาวุโส (5 คน)

2.3 หน่วยงานราชการในชุมชน

2.3.1 ตัวแทนขององค์การบริหารส่วนตำบลตะโหนด (1 คน)

2.3.2 ตัวแทนของเทศบาลตำบลตะโหนด (1 คน)

2.3.3 ตัวแทนของสำนักงานป่าชุมชนเขาหัวช้าง สังกัดสำนักงานป่าไม้เขตสงขลา (5 คน)

2.3.4 ตัวแทนของสถานีอนามัยบ้านตะโหนด (1 คน)

2.3.5 ตัวแทนของโรงเรียนตะโหนด (1 คน)

2.3.6 ตัวแทนของโรงเรียนประชาบำรุง (2 คน)

2.4 กลุ่มในชุมชน

2.4.1 ตัวแทนของสภากาชาดวัดตะโหนด (10 คน)

2.4.2 ตัวแทนของกลุ่มแม่บ้านตำบลตะโหนด (2 คน)

2.5 ตัวแทนชาวบ้านที่เข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขาหัวช้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวบ้านในหมู่ที่ 2 3 4 5 9 และ 12 ซึ่งมีพื้นที่ใกล้กับป่าชุมชนเขาหัวช้าง (5 คน)

นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มบุคคลผู้ให้ข้อมูล (Informants) เหล่านี้ออกเป็น 3 กลุ่มอายุ เพื่อใช้เป็นกรอบอีกด้านหนึ่งในการเก็บข้อมูลที่รอบด้าน ได้แก่

ก. กลุ่มผู้นำและผู้อาวุโสในชุมชน ผู้เห็นพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน สามารถลำดับเหตุการณ์หรือสามารถบอกเล่าประวัติการตั้งถิ่นฐาน ลำดับเครือญาติ การเปรียบเทียบการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติระหว่างอดีตกับปัจจุบันได้ โดยผู้วิจัยได้กำหนดอายุของกลุ่มผู้นำอาวุโสไว้ตั้งแต่อายุประมาณ 55 ปีขึ้นไป

ข. กลุ่มคนวัยกลางคน ผู้ได้รับการถ่ายทอดเรื่องราวต่างๆ จากบรรพบุรุษ และที่สำคัญที่สุด เป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญในการดำเนินงานต่างๆ ในชุมชนในยุคปัจจุบัน

ค. กลุ่มคนหนุ่มสาว ผู้มีโอกาสได้รับความรู้จากระบบการศึกษาสมัยใหม่ส่วนหนึ่ง และได้รับความรู้จากคนรุ่นพ่อแม่อีกส่วนหนึ่ง เพื่อศึกษาพัฒนาการของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

3. การศึกษาและสำรวจข้อมูลเบื้องต้นในภาคสนาม

ผู้วิจัยได้เข้าไปสำรวจชุมชนตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง และสังเกตด้วยตนเองในฐานะของนักศึกษาปริญญาโทของมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่ โดยทำการบันทึกข้อมูลทางด้านกายภาพและประเพณีต่าง ๆ ในรอบปีของชุมชน โดยใช้เวลาในช่วงปิดภาคเรียนเดือนตุลาคม 2544

หลังจากนั้น จึงได้นำข้อมูลจากทั้งเอกสารและข้อมูลภาคสนามเบื้องต้นเพื่อวางแผนกำหนดขอบเขตพื้นที่ และเครื่องมือที่จะใช้ในการวิจัยต่อไป ทั้งนี้ผู้วิจัยได้เลือกพื้นที่ที่จะทำการวิจัยโดยใช้วิธีเลือกแบบเจาะจง (Purposive sampling) โดยมีเหตุผล 3 ประการดังนี้

3.1 เป็นชุมชนที่มีประวัติความเป็นมาอย่างยาวนานและตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ป่าที่อุดมสมบูรณ์

3.2 มีการจัดตั้งป่าชุมชน โดยชาวบ้านในชุมชนได้รวมกลุ่มกันเป็นคณะกรรมการป่าชุมชน เพื่อการจัดการดูแลป่าชุมชนดังกล่าว

3.3 การจัดการดูแลทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนเกิดจากการดำรงชีวิตที่พึ่งพิงป่าไม้ และเกิดจากการถ่ายทอดความรู้ ความเชื่อ และประเพณีต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ จากบุคคลในอดีตสู่คนรุ่นปัจจุบัน

4. การสร้างและเลือกใช้เครื่องมือในการวิจัย

เมื่อทราบข้อมูลเบื้องต้นและเห็นสภาพทั่วไปของชุมชนที่จะทำการศึกษาแล้ว ผู้วิจัยพบว่าในการศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนนั้น การได้มาซึ่งข้อมูลการวิจัยที่น่าเชื่อถือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพนั้น คงจะเป็นการยากและไม่เพียงพอ หากจะเลือกใช้เครื่องมืออย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว ดังนั้นผู้วิจัยจึงต้องเตรียมเครื่องมือไว้หลายวิธี เพื่อสามารถนำมาใช้ได้อย่างผสมผสานและสอดคล้องกับช่วงเวลาและสถานการณ์ภายในชุมชนขณะที่ทำการวิจัย ดังนี้

4.1 การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-structured interview) ด้วยการกำหนดหัวข้อที่ต้องการศึกษาไว้กว้าง ๆ ล่วงหน้า โดยเป็นคำถามแบบปลายเปิด เพื่อให้ผู้ให้ข้อมูลได้พูดคุยแลกเปลี่ยนกับผู้วิจัยอย่างเป็นธรรมชาติ และได้ข้อมูลระดับลึกจากการซักถามรายละเอียดในประเด็นที่กำหนดไว้ เช่น ระบบโครงสร้างสำคัญในชุมชน ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชุมชน หรือเหตุการณ์สำคัญ ๆ ในอดีต เป็นต้น โดยผู้วิจัยบันทึกลงในสมุดบันทึกข้อมูลภาคสนาม วิธีการบันทึกข้อมูลมี 2 ลักษณะ คือ บันทึกข้อมูลที่ได้จากการสังเกตทั้งแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ซึ่งคล้ายกับเป็นการบันทึกประจำวันของผู้วิจัยเอง (Diary) และอีกลักษณะหนึ่งเป็นการบันทึกข้อมูลที่ได้จากการพูดคุยกับผู้ให้ข้อมูลในประเด็นที่มีการกำหนดไว้แล้ว

4.2 การสังเกตการณ์ทั้งแบบไม่มีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม โดยผู้วิจัยวางแผนงานไว้ว่า หากเป็นไปได้ทั้งในด้านโอกาสและความเหมาะสม จะพยายามเข้าร่วมสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชน เช่น การประชุมของสภาลานวัดตะโหนด การประชุมของคณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้าง การประชุมของหมู่บ้านและตำบล การประชุมเตรียมจัดกิจกรรมต่าง ๆ การเข้ามาศึกษาดูงานของบุคคลหรือหน่วยงานภายนอกให้ได้มากที่สุด เพราะช่วยให้ผู้วิจัยสามารถทำความเข้าใจวิถีชีวิตของชุมชนได้อย่างชัดเจน และได้รวบรวมรายละเอียดต่าง ๆ ของกิจกรรมที่จะเกิดขึ้นในชุมชนด้วย

5. การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน

ในการทำการวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ชัดเจนและน่าเชื่อถือมากที่สุด ผู้วิจัยต้องสร้างความคุ้นเคยและการยอมรับจากคนในชุมชนเสียก่อน ในครั้งแรกได้มีการแนะนำตัวอย่างไม่เป็นทางการเพื่อเป็นการขออนุญาตเข้าชุมชนกับพระครูอุทิศกิจจาทร เจ้าอาวาสวัดตะโหนด พระครูสุนทรกิจจานุโยค รองเจ้าอาวาสวัดตะโหนดและประธานสภาลานวัดตะโหนด และพระครูสังฆรักษ์วีชาญ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดตะโหนดและเลขานุการสภาลานวัดตะโหนดในช่วงเดือนตุลาคม 2544 ต่อมาได้มีการแนะนำตัวอย่างเป็นทางการร่วมกับเพื่อนนักศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรสิ่งแวดล้อมศึกษา คณะการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่ อีก 3 คน คือ 1) สนทนา เมืองสุข ศึกษาเรื่อง การมีส่วนร่วมของชุมชนกับโรงเรียนในการสร้าง หลักสูตรท้องถิ่น: กรณีศึกษาเรื่องป่าของชุมชน ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง 2) ธฤชวรรณ นนทพุทธิ ศึกษาเรื่อง การพัฒนากระบวนการเรียนรู้โดยชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ: กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง และ 3) ปาริฉัตร วงศ์พานิช ศึกษาเรื่องการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติเพื่อการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยชุมชนมีส่วนร่วม: กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง ใน

วันที่ 13 พฤศจิกายน 2544 ณ ห้องประชุมโรงเรียนประชาบำรุง โดยมีกำนันตำบลตะโหมด ผู้นำอาวุโสของชุมชน คณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้าง ผู้ใหญ่บ้าน ตัวแทนกลุ่มแม่บ้าน ผู้อำนวยการ และคณะครูจากโรงเรียนประชาบำรุง เข้าร่วมต้อนรับและแนะนำชุมชนในเบื้องต้น

หลังจากนั้น ระหว่างเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม 2544 ผู้วิจัยได้รับการแนะนำตัวอย่างไม่เป็นทางการกับชาวบ้านในชุมชนอีกหลาย ๆ ครั้งด้วยการเข้าร่วมประชุมในวาระต่าง ๆ ของชุมชน เช่น การประชุมของสภาลานวัดตะโหมด การประชุมเตรียมงานขึ้นปีใหม่ของชุมชน เป็นต้น เมื่อมีการแนะนำตัวแล้ว ชาวบ้านหลาย ๆ คนจึงคลายความสงสัยในวัตถุประสงค์ของการเข้าชุมชนของผู้วิจัย ผู้วิจัยจึงมีความสะดวกในการเดินสำรวจและพูดคุยกับชาวบ้านมากขึ้น

ระหว่างเดือนมกราคม – มิถุนายน 2545 ผู้วิจัยเข้าไปพักในชุมชนเพื่อทำการเก็บข้อมูล โดยพักร่วมกับเพื่อนนักศึกษาที่ทำวิทยานิพนธ์ในพื้นที่เดียวกันอีก 3 คน ที่บ้านพักครูของโรงเรียนประชาบำรุง ซึ่งตั้งอยู่ในหมู่ 9 ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง โดยได้รับความกรุณาจากอาจารย์สว่าง รวมจินดา ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการโรงเรียนประชาบำรุงในขณะนั้น ตลอด 6 เดือนที่เก็บข้อมูลในชุมชน ผู้วิจัยและเพื่อน ๆ ได้รับคำชักชวนจากชาวบ้านในชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งครอบครัวของคณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้างให้ร่วมรับประทานอาหารค่ำที่บ้านของพวกเขาเสมอ นอกจากนี้ ลูกหลานของชาวบ้านในชุมชนมักจะแวะเวียนเข้าไปพูดคุยและส่งข่าวสารต่าง ๆ ของชุมชนกับผู้วิจัยและเพื่อน ๆ ที่บ้านพักครูเป็นประจำ รวมทั้งพระครูของวัดตะโหมดมักจะชักชวนให้ร่วมรับประทานอาหารกลางวันกับชาวบ้านในทุกครั้งที่มีการทำบุญที่วัด

โดยสรุป ในการเริ่มต้นเข้าพื้นที่ชุมชนตะโหมด ผู้วิจัยเข้าแนะนำตัวกับผู้นำชุมชนซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของชุมชน คือ แกนนำสภาลานวัดตะโหมด หลังจากนั้น แกนนำได้แนะนำผู้วิจัยให้รู้จักกับชาวบ้านกลุ่มต่างๆ ในโอกาสที่มีการจัดกิจกรรมในชุมชนทุกครั้ง จนกระทั่งชาวบ้านให้ความไว้วางใจและแวะเวียนมาส่งข้อมูลข่าวสารและถามไถ่ถึงสารทุกข์ตลอดเวลาที่ผู้วิจัยอาศัยอยู่ในชุมชน ทำให้ผู้วิจัยมีโอกาสเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมและเหตุการณ์ต่างๆ ของชุมชนอยู่เสมอ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยตระหนักดีว่า ผู้วิจัยต้องมีวิธีการเข้าพื้นที่อย่างถูกต้องและกำหนดบทบาทที่เหมาะสมของตนเอง เนื่องจากขั้นตอนการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนนี้ถือเป็นเงื่อนไขสำคัญของการทำงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการเก็บรวบรวมข้อมูลของชุมชนต่อไป (ปารีชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2546: 148)

6. การเก็บข้อมูล

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ นอกจากผู้วิจัยได้ทำการรวบรวมข้อมูลจากเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้ว ผู้วิจัยยังได้เข้าไปรวบรวมข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม รวมทั้งการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างและแบบไม่เป็นทางการใน 3 ช่วงเวลาดังต่อไปนี้

6.1 เดือนพฤศจิกายน ปี 2544 – เดือนกันยายน ปี 2545

6.2 เดือนพฤศจิกายน ปี 2546 – เดือนมีนาคม ปี 2547

6.3 เดือนมีนาคม ปี 2548 – เดือนเมษายน ปี 2548

6.1 ช่วงเดือนพฤศจิกายน ปี 2544 – เดือนกันยายน ปี 2545 ผู้วิจัยได้ดำเนินการรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีดังต่อไปนี้

6.1.1 การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม (Participant and non-participant observation) นอกจากการสังเกตสภาพพื้นที่และสภาพวิถีชีวิตของคนในชุมชนซึ่งเป็นการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมแล้ว สิ่งที่ผู้วิจัยให้ความสำคัญมากในการหาโอกาสเข้าไปสังเกตแบบมีส่วนร่วม คือ ประเพณีและกิจกรรมประจำปีของชุมชน เช่น ประเพณีสงกรานต์และงานฝังลูกนิมิตวัดตะโหนด ซึ่งจัดขึ้นระหว่างวันที่ 13 – 16 เมษายน 2545 เป็นต้น

นอกจากนี้ ระหว่างเดือนพฤศจิกายน 2544 – เดือนกรกฎาคม 2545 ในกระบวนการทำวิทยานิพนธ์ของเพื่อนนักศึกษา 3 คนตามที่ได้กล่าวถึงข้างต้น เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action research) ได้มีการจัดเวทีระดมความคิดเห็นในชุมชนอยู่เป็นประจำ กล่าวคือ 1) เวทีระดมความคิดเห็นแบบมีส่วนร่วมของชุมชนและโรงเรียนในการสร้างหลักสูตรท้องถิ่นของสนทญา เมืองสุขที่จัดเวทีทั้งหมด 8 ขั้นตอนตลอดช่วงเดือนพฤศจิกายน 2544 – เดือนกรกฎาคม 2545 2) การอบรมเชิงปฏิบัติการ การศึกษาดูงาน การทดลองจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยชุมชน การจัดเวทีชาวบ้าน และการจัดประชุมคณะกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้างของอุทยานวรรณ นนทพุทธ ในช่วงเดือนธันวาคม 2544 – เดือนกรกฎาคม 2545 และ 3) การจัดกิจกรรมการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนของปาริฉัตร วงศ์พานิช ที่จัดกิจกรรมทั้งหมด 7 ขั้นตอนในช่วงเดือนธันวาคม 2544 – เดือนมิถุนายน 2545 และระหว่างเดือนสิงหาคม – เดือนกันยายน 2545 ผู้วิจัยได้ทำงานเป็นผู้ช่วยนักวิจัยในโครงการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ซึ่งจัดทำโดยสถาบันทรัพยากรชายฝั่ง มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่ ร่วมกับสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งต้องมีการเก็บข้อมูลในพื้นที่ตำบลตะโหนดด้วย จึงเป็นโอกาสให้ผู้วิจัยได้เก็บข้อมูลด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วมอีกทางหนึ่งด้วย

การสังเกตแบบมีส่วนร่วม นอกจากทำให้ผู้วิจัยได้ข้อมูลเชิงประจักษ์ด้วยตนเองแล้ว การสอบถามแลกเปลี่ยนกับผู้เข้าร่วมประชุมหรือกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน ทำให้ผู้วิจัยได้ข้อมูลที่ชัดเจนเพิ่มมากขึ้นด้วย ทั้งนี้หมายความว่าผู้วิจัยต้องได้รับการยอมรับและมีความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้ให้ข้อมูล ซึ่งในส่วนนี้ผู้วิจัยก็ได้รับจากสมาชิกชุมชนและผู้ให้ข้อมูลหลาย ๆ คน รวมทั้งผู้นำชุมชนทั้งหลายก็มีความกระตือรือร้นในการถ่ายทอดข้อมูลต่าง ๆ ให้ผู้วิจัยรับทราบ โดยมีการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลด้วยวิธีการตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation) ทุกครั้งด้วยเช่นกัน

6.1.2 การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-structured interview) หลังจากทำการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นในภาคสนาม 1-2 ครั้งแล้ว ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้มาเปรียบเทียบกับคำถามในการวิจัยเพื่อตรวจสอบดูว่า ควรรวบรวมข้อมูลอะไรบ้างที่สามารถตอบคำถามดังกล่าวได้ครอบคลุมทั้งหมด หลังจากนั้นจึงได้ทำการกำหนดกรอบหรือเค้าโครงคำถามในการสัมภาษณ์กว้าง ๆ ให้เป็นแนวทางในการนำไปแลกเปลี่ยนพูดคุยกับผู้ให้ข้อมูล ซึ่งในการพูดคุยนั้น ผู้วิจัยใช้เทคนิคในการตั้งคำถามเพื่อสอบถามผู้ให้ข้อมูลอย่างต่อเนื่องกับคำตอบที่ได้รับตามเนื้อหาของการสนทนา ในบางครั้งผู้ให้ข้อมูลมีการแสดงความคิดเห็นที่ออกนอกประเด็นที่เตรียมไป เพราะผู้ให้ข้อมูลมีประสบการณ์ในการดำเนินชีวิตมานาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้อาวุโส ซึ่งหากใครมาให้ความสนใจและตั้งใจฟังเรื่องราวที่บอกเล่าก็ดูจะมีความกระตือรือร้นในถ่ายทอด ผู้วิจัยเองจึงต้องพยายามถามคำถามเพื่อนำไปสู่ประเด็นที่ต้องการให้ได้ ทั้งนี้ต้องขึ้นอยู่กับเทคนิคเฉพาะตัวของแต่ละบุคคลด้วย ส่วนในการวางแนวคำถาม ผู้วิจัยได้พยายามสร้างความชัดเจนและความครอบคลุมให้กับตนเองด้วยการนำเสนอและปรึกษากับอาจารย์ที่ปรึกษา รวมทั้งแลกเปลี่ยนกับเพื่อน ๆ หลายคน ซึ่งเมื่อพิจารณาเห็นว่าชัดเจนและครอบคลุมตามวัตถุประสงค์แล้ว จึงนำไปใช้ในภาคสนามต่อไป

ประสบการณ์ที่น่าสนใจในการสัมภาษณ์หรือแลกเปลี่ยนกับผู้ให้ข้อมูล คือ ครั้งหนึ่ง ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์สวาท ทองรักษ์ อายุ 73 ปี ผู้นำอาวุโสคนหนึ่งของชุมชนตะโหนดเกี่ยวกับประวัติชีวิตของท่านและพัฒนาการของชุมชน เนื่องจากท่านเป็นผู้ที่มีความกระตือรือร้นและมีความสามารถในการถ่ายทอดเรื่องราว ทำให้ผู้วิจัยรู้สึกเพลิดเพลินไปกับเรื่องราวที่เล่าเป็นอย่งยิ่ง ความเพลิดเพลินมีผลทำให้ผู้วิจัยไม่สามารถควบคุมประเด็นและเนื้อหาของการสนทนาได้ เพราะทุกสิ่งทุกอย่างที่ได้รับฟังดูเหมือนว่ามีความสำคัญเท่ากันหมด จากประสบการณ์ส่วนนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าควรระวังเป็นอย่างยิ่งในการทำการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง มิฉะนั้นจะได้ข้อมูลที่มากมายเกินไป ดังนั้นจึงควรหาเวลาหลังจากการสัมภาษณ์เพื่อเรียบเรียงข้อมูลให้ชัดเจนก่อนแล้วจึงเริ่มสัมภาษณ์ใหม่ พร้อมกับการตั้งประเด็นคำถามต่อเนื่องจากข้อมูลที่ได้รับไว้ด้วยหากมีข้อสงสัยหรือ

ข้อมูลบางอย่างไม่ชัดเจน นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้ทำการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลคนอื่นอีก 2-3 คน เพื่อเป็นการยืนยันข้อมูลที่ได้รับในประเด็นเดียวกันให้ชัดเจนและรอบด้านมากยิ่งขึ้น

ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามครั้งนี้เป็นระยะเวลาประมาณ 11 เดือน โดยเริ่มตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน 2544 – เดือนกันยายน 2545 ซึ่งในการเข้าไปเก็บข้อมูลแต่ละครั้งผู้วิจัยได้ใช้เวลาอาศัยอยู่ในชุมชนโดยเฉลี่ยประมาณเดือนละ 15 วัน ส่วนเวลาที่เหลือใช้ในการแจกแจงข้อมูล การเรียบเรียงข้อมูล รวมถึงการเข้านำเสนอข้อมูลและปรึกษาอาจารย์ที่ปรึกษาและค้นคว้าเอกสารเพิ่มเติมเป็นระยะ

6.2 ช่วงเดือนพฤศจิกายน ปี 2546 – เดือนมีนาคม ปี 2547 ในช่วงปี 2546 ซึ่งเป็นช่วงของการตรวจสอบข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล และการเขียนรายงานการวิจัย ผู้วิจัยมีเหตุจำเป็นต้องหยุดทำวิจัยชั่วคราว โดยในช่วงเวลาดังกล่าว มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกิดขึ้นในชุมชนตะโหนด กล่าวคือ สำนักชลประทานที่ 16 ได้กลับเข้ามาในพื้นที่ตำบลตะโหนดเพื่อดำเนินการสำรวจและปรับปรุงพื้นที่เพื่อเตรียมการก่อสร้างโครงการอ่างเก็บน้ำคลองหัวช้างอีกครั้ง หลังจากที่หยุดชะงักไปนาน ซึ่งการดำเนินการในครั้งนี้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในชุมชนตะโหนดเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีความคิดเห็นและตอบสนองต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแตกต่างกัน นอกจากนี้ยังส่งผลให้การดำเนินโครงการป่าชุมชนเขาหัวช้างหยุดชะงักลงด้วย

ดังนั้น ผู้วิจัยจำเป็นต้องกลับไปเก็บรวบรวมข้อมูลเพิ่มเติมและตรวจสอบข้อมูลในพื้นที่อีกครั้งในช่วงเดือนพฤศจิกายน 2546 – มีนาคม 2547 ซึ่งในขณะนั้น นักศึกษาคณะกรรมการจัดการสิ่งแวดล้อม จำนวน 3 คน กำลังอยู่ระหว่างการเก็บข้อมูลในพื้นที่เพื่อทำการวิจัยเช่นกัน ได้แก่ 1) นางลักษณีย์ รักเล่ง ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง การพัฒนาป่าชุมชนเขาหัวช้างเป็นแหล่งเรียนรู้สำหรับเยาวชน โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน : กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง 2) มณฑา จันทมาศ ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง การจัดการสิ่งแวดล้อมของผู้หญิงที่มีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน : กรณีศึกษาชุมชนตะโหนด ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง และ 3) จริญญาภรณ์ มาสวัสดิ์ ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง การบูรณาการหลักสูตรท้องถิ่นเรื่องป่าของชุมชนโดยการมีส่วนร่วมระหว่างชุมชนและโรงเรียน : กรณีศึกษาโรงเรียนประชาบำรุง ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง โดยผู้วิจัยประสานงานกับเพื่อนนักศึกษาทั้งสามคนเพื่อเข้าไปเก็บรวบรวมข้อมูลและตรวจสอบข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์กับบุคคลที่เกี่ยวข้องเป็นหลักในช่วงเวลาที่มีการจัดเวทีระดมความคิดเห็น

6.3 ช่วงเดือนมีนาคม ปี 2548 – เดือนเมษายน ปี 2548 หลังจากการเก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่ระยะที่ 2 ผู้วิจัยได้นำข้อมูลเพิ่มเติมมาทำการวิเคราะห์ข้อมูลและเขียนรายงานการวิจัยใหม่อีกครั้ง แต่ระหว่างการเขียนรายงานวิจัยระยะที่ 2 นี้ ผู้วิจัยมีเหตุจำเป็นต้องหยุดทำวิจัยชั่วคราวอีกครั้ง โดยในช่วงเวลาดังกล่าว มีการเปลี่ยนแปลงสำคัญเกิดขึ้นในชุมชนตะโหนด คือ ความสับสนของชุมชนที่เกิดจากการเข้ามาดำเนินโครงการก่อสร้างโครงการอ่างเก็บน้ำคลองหัวช้าง รวมทั้งการขยายเครือข่ายการทำงานของชุมชนที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดปี 2547 ดังนั้นในช่วงต้นปี 2548 ซึ่งเป็นช่วงเวลาในการเขียนรายงานการวิจัย ผู้วิจัยจึงต้องกลับไปรวบรวมข้อมูลเพิ่มเติมในพื้นที่อีกครั้ง โดยเน้นการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องเป็นหลัก โดยผู้วิจัยได้ประสานงานกับกรรมการสถานศึกษาวัดตะโหนดและคณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้างเพื่อจัดประชุมกลุ่มย่อยในช่วงต้นเดือนเมษายน 2548

7. การวิเคราะห์ข้อมูล

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แยกการวิเคราะห์ข้อมูลออกเป็น 2 ช่วง คือ การวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นในภาคสนามจากการสัมภาษณ์และการสังเกตโดยเปิดโอกาสให้ผู้ให้ข้อมูลมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รับด้วย และเป็นการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) ในเวลาเดียวกัน โดยพิจารณาจาก 3 ด้าน คือ บุคคล กิจกรรม และเวลา เพื่อดูความสอดคล้องและความแตกต่างของข้อมูล และทำการวิเคราะห์อีกครั้ง โดยนำข้อมูลภาคสนามและข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการและงานวิจัยมาวิเคราะห์ร่วมกันถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบโครงสร้างต่าง ๆ ภายในชุมชนกับปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อพัฒนาการของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน โดยวิเคราะห์ให้เห็นภาพรวมเป็นรูปธรรมที่ตอบสนองวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในครั้งนี้ จากนั้นจึงนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลออกมาในลักษณะของการเขียนเชิงบรรยาย (Descriptive)

8. ข้อจำกัดในการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยพบว่าข้อจำกัดในการวิจัยที่สำคัญหลายประการ คือ

8.1 การดำเนินการวิจัยที่ไม่ต่อเนื่องของผู้วิจัย ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นว่า ผู้วิจัยมีเหตุจำเป็นต้องหยุดการทำวิจัยชั่วคราวเป็นเวลา 2 ช่วง ช่วงละประมาณ 1 ปี ทำให้การประมวลผลและการวิเคราะห์-สังเคราะห์ข้อมูลไม่มีความต่อเนื่องและส่งผลให้ต้องใช้เวลาในการดำเนินการวิจัยต่อนานยิ่งขึ้น เนื่องจากต้องให้เวลาในการทบทวนด้วย

8.2 ในขณะที่ผู้วิจัยหยุดดำเนินการวิจัยชั่วคราวนั้น เหตุการณ์และกิจกรรมที่เกิดขึ้นในชุมชนก็ยังคงดำเนินต่อไปตามพลวัตของชุมชน และมีการเปลี่ยนแปลงสำคัญที่เกิดขึ้นในชุมชนใน

ขณะนั้นด้วย เช่น การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของกระทรวงต่าง ๆ ใหม่ ซึ่งมีผลให้มีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการทำงานของหน่วยงานภาครัฐในพื้นที่ตำบลตะโหมดด้วย รวมทั้งความคืบหน้าของการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำคลองหัวช้างที่มีการดำเนินการก่อสร้างอย่างจริงจังมากขึ้น ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างไม่หยุดนิ่งนี้ส่งผลให้ผู้วิจัยต้องดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลใหม่อีกครั้ง เพื่อทำข้อมูลให้ปัจจุบันที่สุดและเสริมข้อมูลในส่วนที่ขาดหายไป ซึ่งมีความจำเป็นต่อการวิเคราะห์ข้อมูล

จะเห็นได้ว่า การวิจัยเชิงคุณภาพนั้นมีกระบวนการและวิธีการที่ต้องอาศัยเวลา ข้อมูลทักษะ เทคนิคและความรอบคอบเป็นอย่างยิ่ง โดยการดำเนินการวิจัยนั้นสามารถปรับเปลี่ยนได้ตามเงื่อนไขและความเหมาะสมกับพื้นที่ศึกษา อย่างไรก็ตาม สิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ผู้ที่ตัดสินใจเลือกวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพต้องคำนึงถึง คือ การตระหนักในความเชื่อพื้นฐานของแนวคิดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคม กล่าวคือ ต้องเชื่อว่าความหมายของปรากฏการณ์สังคมเป็นแก่นสารที่ทำให้ปรากฏการณ์ชนิดนี้ต่างไปจากปรากฏการณ์ธรรมชาติ ซึ่งหากได้ทำความเข้าใจในประเด็นนี้ชัดเจนแล้ว การประยุกต์ใช้เทคนิควิธีต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นได้เอง (สุภางค์ จันทวานิช, 2543: 179)